

Paládi-Kovács Attila, Tájak, népek, népcsoportok

Válogatott tanulmányok. Akadémiai Kiadó, Bp., 2003. 412 lap

1. „Néprajzi munkásságom egyik vonulata kezdettől fogva a hazai tájak és népcsoportok kutatásához kapcsolódik. Ebbe a kötetbe az 1968–1998 között megjelent írásaimból válogattam. Főként azokat szedtem össze, melyeket hallgatóim leginkább keresnek, melyeket az egyetemi, fő-

iskolai oktatásban legtöbbször olvasnak” – írja könyvének végén PALÁDI-KOVÁCS ATTILA. A szerző professzorként, akadémikusként, az MTA Néprajzi Kutatóintézete egykori igazgatójaként a mai magyar társadalomtudomány egyik kiemelkedő, meghatározó egyénisége. Munkássága szerves folytatása tudományterülete klasszikus alakjaiénak: Györffy Istvánénak, Gunda Béláénak, de példaképei között sorolja föl Kádár Lászlót és Szabó Istvánt is. Már e nagy elődök alkotásaiban is tetten érhető az új célok és módszerek keresése mellett három olyan motívum, amely PALÁDI-KOVÁCS egész pályáját, szemléletmódját végigkíséri, áthatja. Ezek a következők: 1. erős történeti érdeklődés és szemlélet, 2. a kutatás területi dimenziójának folyamatos érvényesítése, 3. komplexitásgény a néprajztudományon belül és annak határterületein.

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA elkötelezett ember – vezetőként is. Egy másik tanulmánykötete végén olvasható a következő érdekes tudománytörténeti adalék: [előfordult a közelmúltban, hogy] „Szakmabeliek sügása alapján kívánták lebeszélni a szakot »korszerűtlen«-nek mondott feladatvállalásairól, – atlaszról, katalógusról, magyar néprajzi kézikönyvről” (PALÁDI-KOVÁCS ATTILA, *Tárgyunk az időben. Néprajzi kihívások és válaszok. Ethnica* kiadás, Debrecen, 2002. 181). S hogy mégis révbe értek, illetőleg nem szakadtak meg ezek a nagyvállalkozások (pl. a „Magyar néprajzi atlasz”, a nyolc kötetes új „Magyar néprajz” című szintézis vagy a „Magyar népmeseketalógus” füzetek), abban a néprajztudomány néhány prominens személyiségének, köztük Paládi-Kovács Attilának a felelősségteljes szerepvállalása is közrejátszott.

2. Nem feladatom nyelvészként a szerző néprajzkutatói pályáját értékelni, sőt válogatott tanulmányainak beható szaktudományi elemzése is etnográfusokra vár. Egy f i g y e l e m f e l h í v ó r e c e n z i ó t azonban már csak amiatt is megérdemel ez a kiváló könyv, mivel – a fent említett komplexitásgény és tudományköziség jegyében – sűrű utalások vannak benne a nyelvtudományra, annak módszereire és eredményeire. Nyelvészek számára is példamutató az a körültekintés és szakszerűség, amellyel a szerző különösen a dialektológia, a szótörténet és névtan eredményeit felkutatja és felhasználja. Mielőtt ezekből a részletekből egy kis szemlét összeállítanék, előrebocsátok néhány általános tudnivalót a kötetről.

A magyarság táji, etnokulturális tagolódásának vizsgálata PALÁDI-KOVÁCS ATTILA munkásságának jól követhető vonulata. Több vidék és népcsoport került figyelembe előterébe, de legnagyobb kedvvel és odaadással – szinte érezhető szeretettel – szűkebb hazája, szülőföldje, az északi magyar nyelvterület felé fordult. Könyve három nagyobb egységre oszlik, és mindegyikben található észak-magyarországi, felföldi tárgyú írás, sőt még azokban a tanulmányokban is, amelyek nemzeti ívűek vagy általánosabb kérdéseket feszegetnek, sok az idevágó példa, utalás. Ezeket a tájakat a szerző személyesen is jól ismeri, gyűjtőutakkal is feltérképezte, így adatait a közvetlen tapasztalás hitele erősíti. De magabiztosan mozog a szakirodalom olykor ellentmondásos útvesztőiben is (l. pl. a palócok vagy a barkók körülhatárolásának időről időre változó megközelítéseit), és kellő bátorságot – ugyanakkor józan mértékletességet – mutat a rokon tudományok eredményeinek felhasználásában.

Könyvének e l s ő e g y s é g e főleg elméleti-módszertani tanulmányokat tartalmaz (A kulturális régiók néprajzi vizsgálata; A Felföld mint kulturális régió; Kulturális határok és nyelvhatárok a Felföldön), illetve ilyen kérdésekhez szól hozzá vitacikkben (Erdély néprajza) vagy recenzió formájában (A magyar nép tagolódása). Az első szakasz utolsó írása lényegében esettanulmány, amely a második egység felé mutat (Tájak, népcsoportok és gazdasági szakosodás Dél-Gömörben a 19. században), benne a kistáji munkamegosztás szemszögéből közelíti meg a regionalizmus általános kérdéskörét.

Könyvének m á s o d i k r é s z é b e n tovább konkretizálódik vizsgálatának a köre: a Felföld két ismert népcsoportját, a barkókat és a palócokat részesíti sokoldalú, komplex elemzésben, illetőleg a migráció jelenségével foglalkozik általánosabb keretben és dél-alföldi példákon keresztül. A két motívumot összekötő tanulmány: „Palóc kirajzások az Alföldön”, amely címében is

jelzi, hogy egy Felföld-kutatónak is van bőséges feltárnivalója az Alföldön, különösen annak a török hódoltságtól leginkább megtépázott, településtörténetileg legváltozatosabb déli részén. A második szakasz migrációs tárgyú tanulmányait egy interetnikus jellegű zárja: „Ukrán szórványok Északkelet-Magyarországon a 18–19. században”.

A migráció kérdésköre a könyv h a r m a d i k e g y s é g é b e n is felbukkan mint a nyelv- és nyelvjárási-képződés fő forrása (Magyar nyelvsziget a Karas mentén [Jugoszláviában]; Településtörténet és folklór. Udvarszállás falu példája), illetőleg mint a komplex etnikai folyamatok egyik alkotóeleme (Jelenkori etnikai folyamatok Magyarországon). Ugyanakkor talán a legtanulságosabbak a recenziens számára – mivel vizsgálati szempontokban leggazdagabbak – az egy-egy kistájat, megyét bemutató „mikromonográfiák” (A régi Torna vármegye és néprajzi jellege; Medvesalja földje és népe; stb.). A kötet végére aztán ismét tágul a vizsgálat földrajzi horizontja: a nép, illetve az ország szemszögéből értelmeződnek fontos folyamatok (Etnikus hagyományok Magyarországon a munkatevékenység területén; Jelenkori etnikai folyamatok Magyarországon).

3. Lássunk ezek után néhány példát arra, hogy a szerző hogyan teremt kapcsolatot a nyelvtudomány néhány részterületével!

Már az első nagyobb egység bevezető tanulmányában (A kulturális régiók néprajzi vizsgálata) fontos tudomány-módszertani megállapításokat és utalásokat tesz. Messzire ható, a nyelvtudományt is érintő alaptétele például a következő [az értelmi kiemelések az alábbiakban tölem származnak: J. D.]: „tudatában kell lenni annak, hogy a népi kultúrák nem értelmezhetők önmagukban, a kultúrák egészéből kiragadva. Ebből viszont az következik, hogy az etnológiai tudományok csak más tudományokkal együttműködve érhetnek el tartós, megalapozott eredményeket a népi kultúrák rendszerezésében, a kulturális régiók meghatározásában.” (7). Az antropogeográfia jelentőségét hangsúlyozva megjegyzi: „Ma [1980] ott tartunk, hogy az etnográfusok szerte Európában szinte kizárólag a néprajzi atlaszoktól várják a népi kultúra térbeli tagoltságának dokumentálását, a kulturális régiók megrajzolását... Az atlaszok ugyan nélkülözhetetlen segédletei a szóban forgó kutatómunkának, de önmagukban nem elégségesek... Számomra is nyilvánvaló, hogy a *Magyar Néprajzi Atlasz* közel 640 térképének publikálásával nem oldódik meg automatikusan a kulturális határok és kulturális területek problematikája a magyar népterületen... Inkább azt kell fontolóra venni, hogy a térképek, atlaszok önmagukban némák[,] és vajon vannak-e elképzeléseink arra nézve, hogyan szólaltathatók meg. Mielőbb tisztázni kell ennek a munkának az elveit és módszerét” (7–8). E gondolatmenet negyedszázad távlatából is időszerű, sőt nyugodtan adaptálhatjuk a nyelv földrajzi vizsgálatokra is. A nemzetközi szakirodalom néhány próbálkozását elemezve a közelmúlt izgalmas kísérleteként jellemzi ILMAR TALVE dolgozatát Finnország kultúrhatáraitól és kultúrterületeiről. TALVE a kultúrterületek kijelölésének első, durvább fázisában néptörténeti és dialektológiai tényezőkre támaszkodik, és csak ezek után, az altípusok megrajzolásában érvényesít általa szignifikánsnak tartott etnográfiai szempontokat, jelenségeket (10–1). „A kultúra területi típusainak, modelljeinek felállításával az általánosítás olyan szintjére jut el az etnográfia, mint a dialektológia a nyelvjárási típusok osztályozásával. Köztudott, hogy a magyar dialektológia már számos átfogó tipológiával rendelkezik. Ezek arra figyelmeztetnek bennünket, hogy az osztályozás elveitől függően kialakíthatók durvább és finomabb rendszerezések is. Gondoljunk arra, hogy KÁLMÁN BÉLA 8 nyelvjárást és néhány altípust különböztetett meg a nyelvetterület egészén. IMRE SAMU viszont mintegy 30 nyelvjárástípust határozott meg, pedig a Románia területén levőket nem is vizsgálta.” (17.) A területi tipológia tehát mind a néprajztudomány, mind a dialektológia egyik fontos, vissza-visszatérő kérdése, melyben a jelenségek súlyozásának és az elvonatkoztatás fokozatainak kiemelt jelentősége van. Figyelemreméltó, hogy PALÁDI-KOVÁCS már ebben a 25 évvel ezelőtti tanulmányában is használja a *régió* fogalmát, főleg a történelmi nagytájakra vonatkoztatva. Ez a terminus és kategória – szűkebb értelemben ugyan – a magyar dialektológiában is fokozatosan polgárjogot nyert.

PALÁDI-KOVÁCS egyébként szívesen és nagy gonddal foglalkozik terminológiai kérdésekkel, új és régi szakszavakkal, legyenek azok köznéviak vagy tulajdonnéviak, népi vagy szaktudományi eredetűek (l. pl. a *régió*, *táj*, *kistáj*, *provincia*, *tartomány*, *area*, *zóna* terminusok értelmezésekkel ellátott használatát könyvének több pontján). A „Felföld mint kulturális régió” című tanulmányát is szóhasználati kérdésekkel kezdi, és pontos, korrekt megfigyelések nyomán különíti el a *Felföld*, *Felső-Magyarország*, *Felvidék* tulajdonnevek denotációját, figyelembe véve ezek történelmi változását is. Ezek a lapok szinte közismereti tankönyvekbe illenek, és egyéb tájismereti kulcsfogalmakkal együtt tanítani kellene őket legalább a társadalomtudományokat bevezető egyetemi és főiskolai alapkurzusokon. – A szerző az északi magyar népterületet jellemezve ebben az írásban a dialektológiai jellemzőkre is kitér, és néhány kiemelt jegy példája alapján megerősíti azt a korábbi nyelvészeti véleményt, mely szerint az északi régió nyelvjárási tekintetben is sajátos arculattal rendelkezik. Kitér a nyelv- és nyelvjárásszigetek kérdésére is, de nem mulasztja el röviden áttekinteni az interetnikus kapcsolatok néhány nyelvi következményét (pl. a regionális szókölcsönzések ügyét) sem. A nyelvjárási osztályozás kapcsán ismét előkerül egy érdekes terminológiai kérdés: „A hazai dialektológia szakirodalmában az északi nyelvjárásokat *palóc*nak vagy *palóc*osnak szokta nevezni. IMRE SAMU fontolgatta, hogy inkább *felföldinek* fogja átkeresztelni, de az ebből származó zavarokat kerülendő, megmaradt a hagyományos elnevezésnél. Könyve összefoglalójában azonban rátalált az *északi (palóc) nyelvjárások* gyűjtőnévre... Tekintettel a *Palócföld* és a palóc népcsoport etnográfiai értelmezésére ... a dialektológiában is helyesebb lenne az *északi nyelvtérület*, *északi nyelvjárások* gyűjtőnevek használatára áttérni.” (42). Ez az okfejtés ésszerűnek látszik, de az új dialektológiai kézikönyvben (Magyar dialektológia. Szerk. KISS JENŐ. Bp., 2001. 262–315 stb.) magam is megmaradtam a hagyományos *palóc nyelvjáróterület* (újabb keletű utótaggal: *palóc régió*) elnevezés mellett. A terminusnak ugyanis már olyan mély gyökerei vannak a nyelvjáráskutatásban és -oktatásban – sőt a köztudat is egyre inkább számon tartja az *á : ā* hangszembenálláson nyugvó „palócos” beszédet, „palócos” ejtést –, hogy nem volt érdemes a bevált jelzőt megbolygatni. (L. még a hasonló módon népcsoportnévre építő és ugyancsak nagy hagyományú *székely nyelvjáróterület* megjelölést, amelyet akár *kelet-erdélyi*-nek is nevezhetnénk.)

PALÁDI-KOVÁCS tanulmányaiban számos értékes szó- és névtörténeti adalék található, lásd például a *barkó*, *palóc* népcsoportnevek történeti kontextusait vagy a *Medves*, *Medvesalja* hegy- és tájnevek korai előfordulásait, illetőleg a vegyes etnikumú vidékek, települések hely- és személynév-történeti vonatkozásait. Ezek felhasználása nagy körültekintést kíván, de soha nem érezzük erőltetettnek vagy szakszerűtlennek a rájuk való támaszkodást. Nyelvi-nyelvészeti kitérői általában a legmegbízhatóbb szakirodalmi alapokat közvetítik (pl. a magyar–szlovák nyelvhatár alakulásáról vagy egyes dialektológiai kérdésekről), de szükség esetén saját kutatásokon nyugvó új eredményekkel is előáll. Helyesen cáfolja például BÁLINT SÁNDORNak Udvarszállás nyelvjárási gyökereiről tett korábbi megállapítását, a szegedi kirajzás hipotézisét (378, 384 skk.), és értékes grammatikai, valamint tájszóhasználati megfigyeléseket közöl (379–83 stb.). – A szerző tudományközi munkamódszere példamutató a nyelvészek és általában a szélesebb értelemben vett társadalomkutatók számára is. (Kár, hogy kevesen rendelkeznek ilyen széles körű ismeretanyaggal és módszertani felkészültséggel.)

4. PALÁDI-KOVÁCS ATTILA válogatott tanulmányait az Akadémiai Kiadó jelentette meg, s a könyv 2004-ben akadémiai nívódíjban részesült. A gondosan szerkesztett, szép kiállítású kötetet számos ábra és térkép teszi szemléletessé. Mint az Oktatási Minisztérium által támogatott kiadvány felsőoktatási tankönyvnek, illetőleg segédkönyvnek is tekinthető, de bátran ajánlható a néprajzkutatókon kívül a népnyelv, a népi kultúra, a magyar művelődéstörténet iránt érdeklődő nyelvészeknek és a művelt nagyközönségnek is.